

Berserkene – hva gikk det av dem?

Betegnelse «berserk» og «berserkgang» finnes i alle germanske språk – for å karakterisere voldelige krigere eller drapsmenn som fór frem i et anfallspreget raseri. Fenomenet eksisterte fra før vikingtid og frem til kristningen av Norden.

Berserkene fremstilles ofte som personer med utpreget dys-sosiale trekk. Det er konsistente skildringer av krigere eller omvandrende bøller som i ubendig raseri hengir seg til drapsorgier etter innledende suggesjonsritualer i gruppe. «Varulver» er skildret i fornaldersagaer, men er ikke fremstilt som det samme.

Berserkgang kan vanskelig avvises som myte eller folkløse, det må være et kulturspesifikt psykopatologisk fenomen. Tilstanden er mest sannsynlig en type dissosiativ transe via selv- og gruppesuggesjon. Førkristne forestillinger om psyken må være en basal forutsetning for menneskenes og omgivelsenes forventninger når det gjelder suggestibilitet og tilbøyelighet til dissosiative reaksjoner. «Varulvsyken» (lykantropi) dreier seg om noe annet: Dels en arkaisk type psykose, dels overtro om mennesker forvandlet til rovdyr.

Engelsk sammendrag finnes i artikkelen på www.tidsskriftet.no

Oppgitte interessekonflikter: Ingen

Jon Geir Høyersten

jon.geir.hoyersten@helse-bergen.no
Kompetansesenter for sikkerhets-, fengsels- og rettspsykiatri
Haukeland Universitetssjukehus
Postboks 23
5812 Bergen

«Å gå berserk» brukes i dagligspråket om en som i villskap og raseri ødelegger alt vedkommende kommer i nærheten av (1). I norrøn tid betegnet det en krigersmann som gikk eller kunne gå berserkgang, dvs. bli grepet av et vilt, hemningsløst raseri med drapsorgier, særlig under kamp. Berserkene var ufølsomme for smerte, blødde ikke fra sår og enst knapt omgivelsene. De frembød dyssosiale trekk. Slik atferd er beskrevet i vikingtid (ca. 800–1030) i Norden og det nordgermanske område, altså der betegnelsen fortsatt lever. I enkelte kilder, både litterære, folkloristiske og vitenskapelige, forekommer dessuten en sammenknytning til varulvfenomenet (lykantropi) (2, 3). Også i psykiatrisk og rettspsykiatrisk forbindelse brukes betegnelsen, til dels allegorisk, for eksempel om seriemordere (4).

Eliade (5) ser fenomenet som uttrykk for klassiske initiasjonsriter, et «hellig raseri», med sitt særskilte preg som en dels repeterende innføring i et mannlig krigerlaug.

Fra medisinsk-historisk side er berserkene stort sett blitt rubrisert som «psykopater», ev. med slik disposisjon (2, 3, 6). At de handlet under påvirkning av hvit eller rød fluesopp, har vært en spektakulær teori, gjerne betvilt fra medisinsk-historisk hold (7).

De tidligste vitnesbyrd om fenomenet skriver seg fra nordgermansk område fra 500–600-tallet (8). Berserkene nevnes, uten nærmere karakteristikk, i de tidligste islandske lovsamlinger, *Grágás*, der det heter at en rasende berserk enten kan bindes eller dømmes til landsforvisning (3).

Betydningen av det gammelnorske «berserk» er noe omdiskutert (8). Den mest aksepterte betydningen er det bokstavelige «bjørneserk», altså karakteristikk for menn som kledde seg i bjørnepels når de slo og herjet. Dette nevnes eksplisitt i flere skildringer; formålet skal ha vært å fremstå på en mest mulig fryktingnyttende måte.

Berserkene ble ansett å stå under Odins særlige beskyttelse.

I denne artikkelen diskuteres medisinske, fortrinnsvis psykopatologiske forklaringer på fenomenet. En underliggende hypotese og antakelse er at de litterære fremstillingene har sin bakgrunn i historiske og sosiale realiteter.

Kilder

Berserkfenomenet finnes utelukkende beskrevet innenfor nordgermanske samfunn fra før vikingtid frem til kristningen av Norden. Noe identisk fenomen finnes knapt dokumentert fra andre kulturer innenfor samme epoke. Kildene er i alt vesentlig skjønnlitterære. Det er islendingesagaene («ættesagaene») (9–12), som hovedsakelig er fra 1200-tallet, fornaldersagaene, stort sett fra 1300-tallet, med stoff delvis fra før landnåmstiden og ispedd overtro og overnaturlige temaer (13, 14), videre Snorres *Heimskringla* (15) og Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum* (16), begge fra tidlig 1200-tall, samt Den eldre Edda (17). Tekstene omhandler personer og typer som levde flere hundre år før nedskrivningen, berserken var med andre ord blitt en rent litterær størrelse.

Sagatekstene er prosatekster, med enkelte innskutte vers, og er bl.a. preget av et ideal om rasjonalitet i sin deskriptive menneskeskildring (18). Tekstene søkes lest på fenomenologisk vis (19). Med den fornødne kritikk kan de til dels leses og analyseres på linje med kliniske beskrivelser. Kildenes egen oppfatning av fenomenet søkes sammenholdt med dagens psykologiske og psykopatologiske viten samt transkulturelle og medisinsk-historiske forhold, spesielt

Hovedbudskap

- Berserkgang var et særlig voldelig reaksjonsmønster, kun rapportert fra Norden fra før innføring av kristendommen
- Det regnes som et kulturspesifikt syndrom, forskjellig fra lykantropi (varulvsyken). Sagalitteraturen er hovedkilde
- Dissosiative psykologiske mekanismer er en mer sannsynlig forklaring enn inn-tak av fluesopp

i forhold til førkristne nordboeres mentalitet og psyke.

Varulvfenomenet fordrer særskilt drøfting i forhold til berserkfenomenet ettersom forskere ofte omtaler disse som ett og samme fenomen, ut fra fornaldersagaer, legender, folkløse og rettslig materiale (2, 3, 20).

Sagaenes vitnesbyrd

Den eldste kjente skriftlige kilde om berserker er *Haraldskvadet* fra 800-tallet, tillagt Torbjørn Hornklove, om slaget i Hafrsfjord: «Berserker remjet der striden raste, ulvhedner ulte og jernvåpen skalv» (15). I en annen rapport om krigere i samme bataljen heter det: «...slike berserker som ble kalt ulvhedner; de hadde vargstakker til brynjer» (12). Høvdingen Odins «livgarde» (henlagt til 500–600-tallet), «gikk brynjeløse, var gale som hunder og varger, de bet i skjoldene, var sterke som bjørner eller stuter, de drepte alle mennesker, og verken ild eller jern bet på dem; det heter berserkgang» (15). De kalles «ulvepels» og jern bet ikke på dem», én «(...) tok til å remje og bet i skjoldkanten (...) og knurret olmt» (12). I noen tilfeller skildres berserkgangen som en tilstand som brått griper mannen – «då vart han berserk», i opptakten til kamp (9).

Om det fullstendig tøylesløse raseri, som ikke gjorde noen intervensjon mulig, forteller Saxo, noen år før Snorre: «Kjempen» Hardben, som satte sin ære i å røve og voldta kongedøtre, (...) hadde til husfeller tolv Kjemper, som hadde den bestilling at binde ham for at dæmpe det Raseri der kom over ham, hver gang Kamplysten kom op i ham, (...) blev strax greben af Raseri, bed Stykker ud af Skjoldranden, slugte brændende Kul. (...) Det er uvidst», sier Saxo, «om denne Afsindighed kom over ham som en Følge af Kamplyst, eller den hidhørte fra medfødt Vildhed.» Et annet sted fortelles det om Sigvalds sju sønner «der var saa drevne i Trolddomskunster, at de tit, naar de plutselig blev grebne af voldsomt Raseri, hylede skrækkelig, bed i deres Skjolde, (...) og der var saa intet andet Middel til at faa Bugt med deres Afsindighed end enten at legge dem i Lænker eller bringe dem Menneskeliv som Offer» (16).

I fornaldersagaene og i en del andre sagaer skildres kongens eller høvdingens hird som bestående av berserker, som regel 12 i tallet. Ofte utgjorde berserkene en «elite-tropp» i tillegg til hirden, hæren eller andre «kjemper» under slag. I sjøslag satt de gjerne forrest i stavnen (9). Da fremmede stridsmenn kom inn i kongshallen «kvesste (dei) auga, (...) gaula høg», og de søkte aktivt og blodtørstig kamp og drap (14) (fig 1). Ofte opererte berserkene i par, «og skånste ingen når raseriet kom over dem» (12). Om et slikt par fortelles at de «vadde

med bare føtter gjennom brennende ild». Så beretter fortsettelsen at biskop Fredrik vigslet bål på gulvet, og til berserkenes overraskelse ble de plutselig «fælt redde for varmen og brente seg stygt» (11). Dette opptrinnet tør dreie seg om en indusert transestand som uten forvarsel oppheves.

Berserkenes mer allment brutale og temmelig asosiale fremferd utenom raseriraptusene nevnes flere steder. De stevnet gode menn til holmgang, yppet titt og ofte til strid, for eksempel når de brøt seg inn i festlige lag, «bortførte folks koner og døtre, (...) folk syntes det var en skammelig uskikk» (12). I *Soga om Øyrbyggjene*, en saga med spesielt mye kulturhistorisk informasjon, berettes det om to svenske brødre at de ikke lenger hadde «menneskelig natur» når de gikk berserkgang, «men til vanleg var dei ikkje vrangne å ha med å gjera, når ein ikkje gjorde dei imot; men dei var ikkje som vanlege folk, straks dei vart usams med nokon. (...) Vemund visste heller ikkje av noka kvinne av god ætt, som kunne vera viljug til å binda seg og lagnaden sin til ein berserk» (10). Sagaene mer enn antyder altså at berserkene hadde ganske problematiske karaktertrekk, i form av svært lav toleranse for frustrasjon, motbør og grensesetting, og at de ikke brydde seg om vanlige sosiale normer. I det refererte tilfellet så omgivelsene ingen annen utvei enn å få råttassene avlivet ved å stenge dem inne og skælde dem i en badstue.

Samme saga forteller også om et særegent trekk ved berserkene, nemlig at «dei er no såleis laga dei som plar gå berserk-gang, at dei blir svært maktlaue når berserkgangen går av dei» (10). Eller: «Det vert sagt at dei menner som er hamrame, eller dei som går berserkgang (*berserkr eða hamramr*) er såleis vorne, at medan dette står på, så er dei så sterke at ingen ting kan stå seg imot dei. Men så snart det går av dei, er dei veikare enn elles. Kveldulv var og såleis, at då berserk-modet gjekk av han, kjente han møde av den strid han hadde hatt.» Han går så, etter en slik økt, kraftløs til sengs og dør ikke lenge etter (10). I ett tilfelle beskrives et interessant trekk ved «anfallet»: «(Glum) ble blek og taarer saa store som hagl brast ut av øynene hans (...) når drapshugen var over ham» (21). I enkelte skildringer kommenteres fenomenet i sammenheng med overgangen til kristendommen, ev. «post festum», således om Tore, som gikk berserkgang, at «dette syntes folk var til stor skade for slik en mann, og ikke til ære for ham». Det var i det førkristne norrøne samfunnet ikke noe verdig trekk av en mann, spesielt ikke en høvding, ikke å kunne beherske sitt sinn: «Bare trælen hevner seg umiddelbart, uslingen aldri» (12). Tore ber så broren, Torstein, om hjelp. Denne sier: «Det er stor skade at du ikke har samme natur som andre menn.»

Torstein sier så at han vil «kalle på han som har skapt sola, (...) og be ham ta fra deg denne plagen». I tillegg får Tore som botsøvelse i oppdrag å hente tilbake et nyfødt barn som nettopp var blitt satt ut. «Siden kom det aldri berserkergang over Tore» (11). Om en annen sies kort og godt at den gikk av ham da han ble kristnet.

Varulver og hamskifte

Når *Egilssoga* karakteriserer «dei menner som er hamrame, eller dei som går berserkgang», nevnes altså berserk og hamram som fenomener med felles trekk, men de oppfattes neppe som identiske fenomener. Å være «hamram» betydde at man ble (som) omskapt, skiftet ham, dvs. ble forvandlet og ugjenkjennelig, det gjaldt ikke minst berserkene. Det var et noe flertydig begrep. Således ble Kveldulv ofte «mykje hamram» utover kvelden, men dette var uten referanse til episoder med berserkgang. For øvrig vektlegges hans døgnrytme som så merkelig at det hadde gitt ham tilnavnet Kveldulv. Ifølge beskrivelsen må han ha hatt en patologisk døgnrytme etter dagens kriterier (9). Senere hører vi om Kveldulvs sønn, Skallagrim, som etter en mindre provokasjon er i ferd med å ta livet av sønnen Egil. Det er Egils fostermor som intervensjonerer og roper: «Hamast du no, Skallagrim, mot din egen son?» (9). Det blir i stedet hun som får bøte med livet for Skallagrim's ubendige raseri. Han betegnes imidlertid intet sted i teksten direkte som berserk, men meningen var klar nok.

Spesielt i fornaldersagaer og i Edda (17), samt i en enkelt lovtekst (22), omtales «varulver», altså mennesker i dyreskikkelse. Oftest var forvandlingen periodisk, f.eks. hver eller hver niende natt. Enkelte kunne til og med opptre som dyr ett sted mens de selv befant seg et helt annet sted, ev. i søvn. Noen ganger skyldtes det trolldom. Den trollkyndige dronning Kvit forvandler stesønnen Bjørn til en bjørn etter at han har avslått å bli hennes elsker (14). Andre ganger blir mennesker forvandlet bare ved å iføre seg ulvepels, som de så ikke makter å komme ut av. Det skjedde brødrene Sinfjotle og Sigurd, som talte og forstod ulvemål (13). Varulvene var ifølge folketroen karakterisert av sluhet, blodtørstighet og veldige «dyriske» krefter. De inngynte formidabel skrekk, med tilhørende skrekktistorier og mytedannelser. I visse strøk av Norge holdt troen seg til inn på 1900-tallet (23). Sagalitteraturen betegner imidlertid ikke varulver og berserker som identiske fenomener. det er senere tolking (2, 3).

Fortolkning

Det finnes neppe noen rimelighet i å henvise fenomenet berserk til kategoriene eventyrgestalter, folkløse eller overtro. At overbygninger i slik retning kan ha oppstått gjennom tidene, er en annen sak.

Snorres og islendingesagaenes rasjonalitet i den deskriptive menneskeskildring, med markant konsistens de forskjellige beskrivelser imellom, tyder på at forfatterne ikke primært har vært ute etter å kolportere overnaturlighet og overtro i sine personkarakteristikker.

Sagaenes fremstillinger av berserkene er også blitt karakterisert som stereotypier (8), noe som like gjerne kan tenkes å reflektere opprinnelige «kliniske» mønstre med en karakteristisk kjernesubstans som nettopp har inspirert overleveringsprosesser, muntlig som skriftlig. Antakelig var det et større sprang i mentalitet fra 900- til 1200-tallet enn fra 1200-tallet til det 21. århundre. Like fullt representerer middelalderen ikke «det fremmede» i samme forstand som en «eksotisk» kultur gjør det: Zumthor peker på at vi er både tilskuere og del av den samme historien (24).

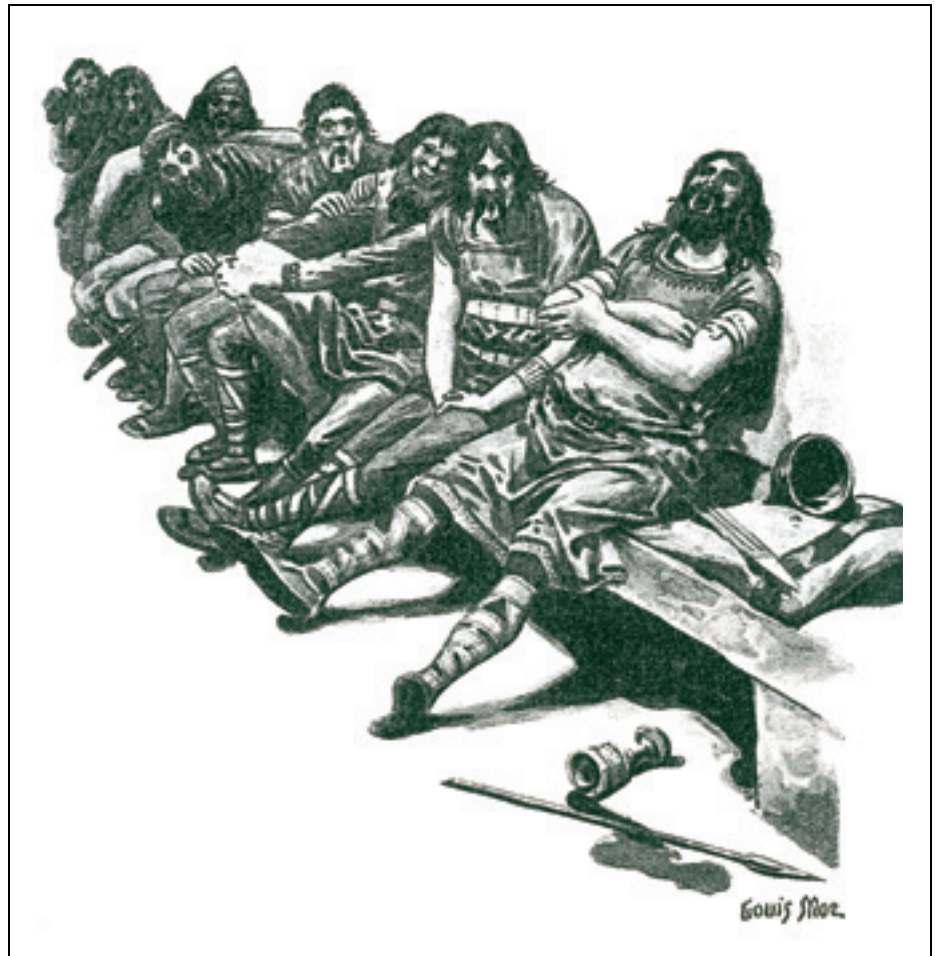
Sagaenes beskrivelser av voldelige menn og drapsmenn har mange viktige nyanser. Det sondres for eksempel mellom berserker og «kjemper» (som Grettir Ásmundsson), «vanlige» drapsmenn (*vigamaðr*) og holmgangsmenn. Disse var bøller som hadde for vane å utfordre til duell, som de oppskriftsmessig vant. Heller ikke vikingene på sine ferder, med ville, brutale og skånselsløse herjinger, ble i sagaene karakterisert som berserker. Alle disse kategoriene har som fellestrekk en alvorlig mangel på empati. De norrøne sagatekstene kalte aldri berserkene gale eller sinnssyke, noe de ellers hadde både begreper for og skildringer av. Ut fra tekstene kan det synes som om man anså berserkene som noe mer enn bare sosialt problematiske eller uvanlig aggressive: De var preget av et individuelt avvik, de hadde en «natur» som «ikke var som andre menn». Og omgivelsene nært på samme tid redsel og forakt for dem.

I *Egilssoga* mer enn antydes et genetisk moment: Alle høvdingene i tre ættledd representerte den spesielle linjen i slekten, med svartladen fysiognomi og «melankolsk» temperament – muligens et litterært lån fra hippokratisk tradisjon (9, 18).

Psykiatriske oppfatninger

I transkulturell psykiatri nevnes berserktilstanden som et typisk eksempel på en kulturspesifikk psykiatrisk tilstand (culture-bound syndrome) (25). Man har i denne tradisjonen sett «amokh»-fenomenet fra Sørøst-Asia som sammenliknbart med berserktilstanden. Dette regnes som en dissosiativ reaksjon, og er forsvunnet i takt med økende opplysningsnivå.

Presten Ödmann lanserte i 1784 som forklaring på berserkgangen inntak av rød fluesopp (*Amanita muscaria*). Dette er etter hvert blitt en yndet oppfatning (7). Ödmann

Figur 1 Louis Moe tenkte seg (i 1898) berserkene i kongshallen slik. Ev. likhet med nordmenn år 1898 eller 2004 er selvsagt tilfeldig og utilsiktet (16)

baserte sin hypotese på rapporter om sibirske sjamaner, visstnok uten egne observasjoner av virkningen. Hvit fluesopp (*Amanita virosa*) har også vært nevnt (2), hvilket i hvert fall må være misforstått, den betydelige dødeligheten tatt i betraktning. Teorien er høyst diskutabel av flere grunner: Soppen har en depressiogen og apatiskapende effekt utover den ev. hallusinogene og eksterterende (26). Forgiftning med meldrøyesopp har også vært nevnt, idet hallusino-genet LSD er et isolat av soppen. De «kliniske» bilder som gis av berserkene, må synes psykopatologisk mer «enhetlige» enn hva soppinntaket alene skulle kunne frembringe. Teorien representerer neppe noen tilstrekkelig forklaring på de forskjellige elementer ved berserkgangen. At berserkene alltid skulle ha hatt sopp for hånden, må synes noe fantasifullt. Spesielt påfallende er det at ingen av sagatekstene nevner forholdet, deres detaljerte realisme tatt i betraktning.

Siden fenomenet forsvant etter kristningen, må trolig samfunnet ha sett berserkgang som demonisk og overnaturlig påvirkning. Dette har så vært en del av berserkenes egenforståelse av sine handlinger. Affekter ble nemlig i norrøn tid som i antikken

oppfattet som egofremmede, som noe som ble påført en person. Man kunne da ikke ha ansvar for sine affekter, om enn ansvar for hvordan man forholdt seg til disse.

Dissosiativ transe

Den mest sannsynlige forklaringen på selve berserkgangen er trolig at det dreide seg om en dissosiativ transe, en autohypnoid tilstand. Det rituelle ved at de bet i skjoldranden, oftest i gruppe, må ha representert en form for selvsuggesjon, som den innledende manøver (induksjon). Gruppedynamikken underbygger suggestibiliteten, et velkjent forhold fra så vel hypnose i klinisk sammenheng som fra sosialpsykologi. Selve det «kliniske» bilde er karakteristisk for hypnotisk og selvhypnotisk transe: Personene virker fjerne, har innskrenket sensorium når det gjelder persepsjon av omgivelsene samt nedsatt smerteopplevelse. Angivelser om «blodstilling» kan forstås tilsvarende. Og de mobiliserer økte muskellekrefter. Kritisk tenkning og allmenne hemninger svekkes også under transe, funksjoner som i utgangspunktet neppe var spesielt sjenerende for berserkene selv. Men de er ikke bevisstløse – de handler målrettet, som i en slags psykomotorisk «automatisme», muligens sammenliknbart med hva som

i norsk rettspsykiatri benevnes «bevisstløshet på handlingstiden». Tilstanden følges av en svær emosjonell utladning i form av tretthet og utmattelse, noen ganger med overgang til søvn. Disse trekkene må sannsynligvis forklares ut fra selve innholdet i tranen, nemlig den voldsomme affektive utladningen ved berserkgangen, i kombinasjon med en transe som langsomt ebber ut.

Det kortsiktige formålet med tranen kan delvis ha vært å oppnå en avreagering av sterke aggressive, destruktive og sadistiske impulser gjennom en sosialt definert rolle, og det hos fysisk særs kraftig bygde menn. De beskrevne mellommenneskelige problematiske, asosiale trekk, bl.a. med lav toleranse for frustrasjoner utenom «anfallene», kan med sannsynlighet nettopp ha dreid seg om denne tranen, med alt den førte med seg.

Ett sted bevitnes at man i det norrøne samfunn ikke var ukjent med å indusere dissosiativ transe, i det aktuelle tilfelle for å påføre amnesi hos en person (11). Denne berserkenes tranetilstand lar seg for øvrig ikke rubrisere i henhold til dagens diagnostesystem, der transe og besettelse forutsetter «ufrivillige eller uønskede» tilstander.

Varulvsyken

En oppfatning har vært at berserkgangen var det norrøne samfunns variant av lykantropi, bl.a. ut fra den tanke at enhver kultur har sin spesifikke form for besettelse (27). En annen forklaring er at det var de opprinnelig pelskledd krigerne som etter hvert ble tillagt overnaturlige evner av den folkelige overtro (20). Jeg mener en filologisk sammenblanding kan være én forklaring, nemlig at betegnelsen «hamast» (hamskifte), som bl.a. ble brukt om berserker, er blitt entydig tolket som varulvfenomen, noe sagatekstene ikke kan tas til inntekt for. Betegnelsen «lykantropi» (fra gresk «ulvemenneskelig») betyr at personen mener seg å være ulv, ev. et annet større rovdyr, og ter seg deretter. Ett av historiens mest kjente eksempler er Nebukadnesar, konge i Babylon, som anså seg for å være en ulv i ca. sju år. Tilstanden er rapportert fra fjellområder i Italia helt opp til vår tid. Lykantropi («varulvsyke») anses gjerne av dagens psykiatri å være en psykotisk besettelse. Trolig dreide det seg om schizofrene individer, ev. med en særlig form for melankoli (28). Et annet forhold som også benevnes lykantropi, er forestillingen om at det finnes mennesker som periodisk blir forvandlet til rovdyr (13). Dette er et tema som gjenfinnes i folketroen over hele Europa. I legender, men også i rettsprotokoller, særlig fra franske områder fra 1400–1600-tallet (27, 29), beskrives ufattelig blodtørstige masse-mordere. Ofte skildres kannibalisme og hang til hemningløst inntak av ofrenes blod. Disse individene ble ofte antatt å ha solgt

seg til djevelen (dvs. på heksemaner), og flere skal selv ha oppfattet seg som ulver.

Den primitive psyke

I et psykopatologisk perspektiv er det fascinerende og utfordrende å se en sammenheng mellom disse to nivåene. Lykantropi-myten kan, etter min mening, tenkes å innebære at vitner til den psykotiske lykantrop har «overtatt» og inkorporert den psykotiske vrangforestillinger og hallusinatoriske opplevelser. Bl.a. det forhold at man i middelalderen ikke oppfattet hallusinasjoner som symptom ved psykose (30) må ha vært et moment – fantastiske rapporter fra så vel gale som normale personer kunne tas for god fisk. Dette kan også være relevant for tolking av Kveldulvs hamskifte. Dagens psykiatri vil nok her mistenke en affektiv psykose – såkalt hamram kan tenkes å være et symbolsk uttrykk for at personen for sine nærmeste er forandret til det skremmende og ugjenkjennelige.

I middelalderen skilte man heller ikke mellom naturlig og overnaturlig, mellom det usynlige og det synlige i universet. Grensene mellom jeget og omverdenen var også svakere. Disse psykologiske trekkene har også gyldighet for Nordens førkristne mennesker, berserkene inklusive. Den norrøne, førkristne oppfatning av psyken, «hugr», var at dette var en noe løst forankret instans – den kunne forlate kroppen under søvn, den kunne vandre og ta bolig og skikkelse i andre skapninger, for eksempel dyr, og den kunne også lett påvirkes og invaderes (18, 31). Alle disse faktorene må ha innebåret at det allmenne suggestibilitetsnivå var høyere og mer intenst enn for dagens mennesker i den industrialiserte verden. Dette må igjen antas å ha vært fasiliterende for dissosiative reaksjoner. Et beslektet forhold er den sterkere tendens til å eksternalisere og projisere emosjoner og indre konflikter, med ansvarsfraskrivelse til følge.

Ut fra dagens faglige viten må berserkgang og lykantropi ha dreid seg om psykopatologisk to forskjellige fenomener: Det første betinget i en selvindusert dissosiativ transe, det andre en psykose.

Litteratur

1. Bokmålsordboka. Oslo: Universitetsforlaget, 1986.
2. Ohlmarks Å. Fornordiskt. Stockholm: Tidens förlag, 1983: 50, 136.
3. Reichborn-Kjennerud I, Grøn F, Kobro I. Medisins historie i Norge. Oslo: Grøndahl, 1936: 55–6.
4. Palermo GB. The berserk syndrome: a review of mass murder. Aggression and violent Behaviour 1997; 2: 1–8.
5. Eliade M. Myten om den evige tilbakekomst. København: Munksgaard, 1966: 38.
6. Larsen Ø. Sykdom i det gamle samfunn. I: Semmingsen I, Monsen NK, Tschudi-Madsen S et al. red. Norges kulturhistorie. Bd.2. Oslo: Aschehoug, 1979: 172.
7. Ramsbottom J. Mushrooms and toadstools. London: Collins, 1953: 204.

8. Blaney B. Berserkr. I: Pulsiano P, red.. Medieval Scandinavia: an encyclopedia, New York: Garland, 1993: 37–8.
9. Egilssoga. Oslo: Samlaget, 1950: 11–2, 25, 65–7, 91.
10. Soga om Øyrbyggjene. Oslo: Samlaget, 1939: 48–50, 59.
11. Sagaen om vatsdølene. I: Islandske ættesagaer. Oslo: Aschehoug, 1952: 346, 355, 369, 371.
12. Grettes saga. I: Islandske ættesagaer. Oslo: Aschehoug, 1952: 12, 36, 47, 97.
13. Soga om Volsungane. Oslo: Samlaget, 1974: 46.
14. Soga om Rolf Krake. Oslo: Samlaget, 1962: 50–5, 66–72.
15. Sturlasson S. Kongesagaer (Heimskringla). Oslo: Gyldendal, 1964: 10, 61.
16. Saxo Grammaticus. Danmarks krønike (Gesta Danorum), København: Vinten, 1975: 154, 268–70.
17. Det andre kvadet om Helge Hundingsbane I: Edda-dikt. Oslo: Cappelen, 1975: 203.
18. Høyersten JG. Personlighet og avvik: en studie i islendingesagaenes menneskebilde, med særlig vekt på Njåla. Oslo: Tano-Aschehoug/Universitetsforlaget, 2000: 50–62.
19. Jaspers K. Allgemeine Psychopathologie. Orig. 1913. Berlin: Springer-Verlag 1965: 47–9.
20. Baring-Gould S. The book of werewolves. Orig. 1865. London. Senate, 1995: 47, 51.
21. Viga-Grums saga. Oslo: Aschehoug, 1923: 23–4.
22. Gulatingslovi. Oslo: Samlaget, 1969: 154.
23. Reichborn-Kjennerud I. Vår gamle trolldomsmedisin. Oslo: Jacob Dybwad, 1928: 40–3.
24. Zumthor P. Parler du moyen âge. Paris: Les editions de Minuit, 1980: 35–8.
25. Nathan T, Stengers I, Andréa P. Une ethnopsychiatrie de la schizofrenie? Ethnopsy 2000; 1: 9–43.
26. Wasson RG. Soma: divine mushroom of immortality. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968: 176–8.
27. Fiske J. Myths and myth makers. Orig. 1873. London: Senate, 1996: 79–92.
28. Mora G. Historical trends in psychiatry. I: Kaplan HI, Freedman AM, Sadock BJ, red. Comprehensive textbook of psychiatry. Bd.1. Baltimore: Williams and Wilkins, 1980: 34.
29. Olaus Magnus. Historia om de nordiska folken. Hedemora: Gidlunds förlag, 1982: 863–6.
30. Kroll J, Bacharach B. Sin and mental illness in the middle ages. Psychol Med 1984; 14: 507–14.
31. Falk H. Sjelen i hedentroen. Maal og minne 1926; 5: 169–74.